

РОМАН БОРИСА АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА «ЗА ШИРМОЮ»: ПОСТКОЛОНІАЛЬНЕ ПРОЧИТАННЯ

Творчість Бориса Антоненка-Давидовича невпинно вабить дослідників (Леонід Бойко, Олена Галета, Вікторія Дмитренко, Ольга Хмель, Ольга Хамедова), щоправда, науковий інтерес частіше викликає мала проза письменника, писана до арешту чи «в стіл» після реабілітації. Роман «За ширмою», що став на твердження автора «за другий мандат у літературу», перебуває на маргінесі дослідницької уваги і характеризується як «тимчасовий компоміс» із системою, позначений «рецидивами соцреалістичного канону» [10, с. 75]. Тим цікавішою видається спроба зінтерпретувати роман крізь призму ідей постколоніальної критики. Ефективність застосування постколоніальних студій до літератури колишньої Російської імперії та СРСР обґрунтувала Ева М. Томпсон [8], довівши, що формування російського колоніального дискурсу мало відрізнялася від західного орієнталізму. А проте постколоніальна критика, хоч уже й не чужа вітчизняному літературознавству [2; 3; 6; 7; 9], так і не стала інструментом критичної переоцінки української літератури радянського часу. Гадаю, такий аналіз роману «За ширмою» здатен поглибити критичну оцінку і своєрідно потрактувати місця, що їх сучасні дослідники схильні називати хибами твору.

Традиційно сюжет роману трактують як побутовий: «історія життя, праці й родинних стосунків молодого лікаря-українця Олександра Постоловського. Дія відбувається головно в кишляковій лікарні глухого району Узбекистану. Потрапив сюди лікар Постоловський з родиною... Ця родина лікаря й становить собою центральний осередок дії роману... чесний, відданий своїм пацієнтам лікар Постоловський занедбав свою рідну матір, яка занедужала на рак. ...він, поринувши в свою фахову працю, не помічав, що мати, не маючи прихильності від чужої духом і культурою невістки-росіянки, жила в пекельних умовах... Але смертельна хвороба й синова недбалість звалюють її остаточно з ніг... Тільки тоді Постоловський зрозумів глибину свого злочину перед матір'ю, тільки трагізм такого непоправного фіналу збурило його синівське сумління й викликало свідомість свого великого боргу перед мамою, перед тим Переяславом, про який вона марила, і перед тією землею, на якій і він народився» [5, с. 266]. Такі акценти, характерні для ліберального гуманізму, міцно закріпились у критиці, замовчуючи присутність у тексті потужного антиколоніального дискурсу.

Як відомо, об'єктом підвищеної уваги критиків-постколоніалістів стала подвійна, змішана чи нестійка ідентичність та міжкультурна взаємодія, що виникає внаслідок впливу метрополії на колонізовані простори. Саме під цим кутом варто оглянути персонажну систему роману, яку зазвичай характеризують лише через родинні та сюжетні зв'язки. Головний герой, Олександр Іванович Постоловський, українець за походженням, який, навчаючись у Московському медінституті, втратив національну ідентичність. Це зразок мімікрійного, за словами Гомі Бгабги, образу (і такими в романі є також Ходжаєв і Бабаджанова — узбеки, котрі відмовилися від національної ідентичності на користь колонізатора, а проте лишилися для нього людьми другого сорту: *the same but not quite*, як писав Гомі Бгабга). Представником імперії у романі є Ніна Олександрівна, дружина Олександра Івановича, яка на підставі своєї російської національності дозволяє собі бути зверхньою стосовно усіх інших, карати й милувати (образившись на узбека-завмага, просить чоловіка знехтувати лікарськими обов'язками, бо: «Треба, нарешті, навчити їх шанувати нас, а то на голову сядуть!..» [1, с. 476]). Пригнічення у романі зазнають мати та узбеки, які виконують усю важку роботу, але не отримують ні вдячності, ні співчуття.

Щоб таке тлумачення не виглядало випадковим, активізуємо його внутрішньотекстові джерела. Професію головного героя зазвичай пояснюють біографією автора: «Автор не випадково показав головного героя медичним працівником, адже сам змушений був

оволодіти професією фельдшера ще в таборі. Після звільнення у 1947 році він із першою дружиною — лікарем Вірою Баглій — близько року працювали за медичним фахом у Наманганській області Узбекистану, де і вдалося зібрати основний матеріал для роману» [10, с. 76]). Проте видається, що, обираючи фах для свого героя, автор керувався не лише питанням достовірності зображення (як свідчить довідник «Письменники Радянської України», Антоненко-Давидович «викладав українську, російську та німецьку мову і літературу, працював у редакціях і видавництвах, був санітаром і фельдшером, землекопом, шахтарем і слюсарем, рахівником і бухгалтером»). Річ у тім, що герой-лікар поруч з учителем, військовиком і чиновником — так званий цивілізаційний герой, який несе культуру несвропейським народам. Тому пасажі про те, що радянська медицина вступила у свій золотий вік, не наслідок автоцезури, а точне відтворення переконаності героя в імперському месіанстві: він вирушає в Узбекистан, щоб «нести радянську медичну культуру туди, де її ще так бракує» [1, с. 463]. Його погляди на цю східну республіку типово орієнталістські: він очікує від майбутнього місця праці «і відсталості та забобонів людності, і каракуртів та скорпіонів, і тропічної спеки, і тяжких пошестей», тобто упереджено ставиться до Сходу як до нижчого і гіршого проти Заходу. Ці переконання, що лишилися поза увагою критиків, пояснюють ставлення Олександра Івановича до узбеків: він не толерує їхніх культурних традицій, які часто викликають у нього роздратування, і поводить себе як вимогливий, але далекоглядний батько із нерозумними дітьми. Тут доречно пригадати твердження Гомі Бгабги про те, що колонізатор потребує колонізованого заради самоствердження: не випадково Постолювський бажає бути першим лікарем кишлакового Узбекистану. Орієнталістські переконання заважають Олександрові Івановичу заприятелювати з кимось із узбеків, серед яких він живе, окрім таких самих мімікрізованих осіб. Але герой Бориса Антоненка-Давидовича носій не лише європейського упередження, він представник нової імперії, де домінує Росія. Його становище є особливо хистке: він колонізований колонізатор: будучи представником поневоленого народу з багатою культурною традицією, він виконує місію поневоловача стосовно інших народів на користь метрополії. Тож у романі він не фігурує як українець, а як «совіт» (у Львівській області) та «орис-доктор» (в Узбекистані). Мімікрію демонструє його лектура: в юності, живучи у Переяславі, він цікавився українською поезією, скалки з якої часом зринають йому в пам'яті; переїхавши до Москви, він зацікавлюється Маяковським (у коментарі Ольги Хамедової¹ даремно випускається з цитати Маяковського слово «наш», яке є реалізацією важливої колоніальної стратегії — побудови «ми») і відтоді він цілковито занурюється у російську літературу, мислячи образами з Чехова, Тургенєва, Вересаєва, Купріна. На те, що мімікрійну свідомість має саме герой роману, а не його автор, вказують інші перспективи, присутні в тексті, зокрема погляд матері та мова твору. Однак, перш ніж перейти до висвітлення цих питань, варто оглянути образ Імперії.

Найкращим чином колоніальний дискурс демонструє картина Ніни Олександрівни «Старе і нове», адже вона втілює такі обов'язкові компоненти імперської стратегії, як руйнування національної історії (зруйнована мечеть), підкреслення цивілізаційної місії (дитячі ясла) та вороги, від яких треба боронитись (у первісному задумі на картині мав бути зловистий мулла). Як типовий колонізатор Ніна Олександрівна користується своїм привілеєм представляти підкорених Інших. Вона переконана в узбецькій неспроможності рухатися власним шляхом, без допомоги «розвинутіших» народів, про що свідчить її твердження про нездібність узбеків до певних фахів. Свідома своєї причетності до метрополії вона ставиться до оточуючих як до прислуги: саме на такому становищі у родині мати та узбецькі співробітники лікарні, до яких вона не приховує своєї зневаги: «В узбеків усе — не слава Богу! То ноги на рівному місці поламають, то дитина чогось у них упоперек родиться... Народ!» [1, с. 574]. Варто нагадати, що характеристика неєвропейських спільнот як відсталих і примітивних узаконила завоювання їх задля управління ними й перевиховання. Водночас, зверхність визначає ставлення Ніни

¹ Див.: «Поезія В.Маяковського, незрозуміла герою, несподівано відкривається йому після рядків про «построенный в боях социализм»» [5, с. 444]. Невмотивована згадка про Маяковського здається вимушеним кроком автора, який намагався наблизити свого героя до соцреалістичного образу позитивного героя» [10, с. 76].

Олександрівни до будь-якого неросійського народу: вона зумисне перекручує слова українських потішок, які приказує її сину баба, і прагне замінити їх російськими.

Союз українця Олександра Постолювського з росіяною Ніною Олександрівною — художнє підтвердження думки Роналда Хайяма, що силою, яка рухає розбудовою імперії, є не експорт надлишку капіталу, а експорт надлишку емоційної та сексуальної енергії [12]. Підкреслити це покликаний і образ переяславської Марусі, який у свідомості героя міцно закорінений у рідному Переяславі.

Не менш промовистим є тло, на якому розгортаються події. Не маючи змоги описати всі випадки оприявлення колоніальних образів, зупинимось на... пейзажах. Їх головним елементом є бавовняні поля, що нагадують вдумливого читачеві про «перетворення московською номенклатурою Узбецької радянської республіки на виробника сировини для російських бавовняних комбінатів, що супроводжувалося руйнуванням традиційного узбецького сільського господарства, забрудненням землі...» [8, с. 80]. Заготівлею бавовни перейняті не лише безпосередні виконавці, але, видається, усі працівники в республіці, принаймні лікарі завчасно вживають заходів, побоюючись не власне епідемії, а епідемії під час збирання бавовни. Натяком про постачання Узбекистаном іншої дорогоцінної сировини є присутність у зображених пейзажах шовковиць. Однак така масштабна сировинна база не збагачує населення країни, що тонко відбито в романі: усі зображені узбеки носять полотняний одяг і єдина людина, вдягнена у едвоб — Ніна Олександрівна (як і належить колонізатору). Таким чином, текст встановлює між вибірково зображеними елементами дійсності свої зв'язки, незалежно від волі автора формуючи власну лінію колоніального спротиву.

Характеризуючи імперський дискурс роману «Раковий корпус» Олександра Солженіцина, Еви Томпсон демонструє монолітність імперського дискурсу: «це повість..., якою намагаються розповісти світові, чим загалом є Узбекистан: це майже Росія... Усвідомлення того, що всі дійові особи повісті складаються із чужоземців... відсутнє» [8, с. 199]. Натомість роман Бориса Антоненка-Давидовича, загострюючи чужинність головних героїв, передбачає іншу перспективу, яку формує зображення давніх традицій і звичаїв як етнографічного, так і релігійного характеру. При цьому, коли фокалізується свідомість Олександра Івановича, культурні відмінності лише побіжно зазначаються не отримуючи осмислення, увагу Ніни Олександрівни привертають лише предмети розкоші, а невласне пряма мова Одарки Пилипівни ставить під сумнів орієнталістські оцінки: «квартиру вона не замикала, бо вже знала, що серед узбеків нема злодіїв... й тут, на Узбеччині цій, були і люди хороші, і звичаї добрі. Надто подобалась їй узбецька чемність, а що вже до гостинності узбеків, то годі й казати: такої і на Україні не скрізь побачиш. Хоч до якої хати зайди — скрізь тебе пригостять, почастують чим хата багата. Бо такий тут закон з діда-прадіда, такий звичай цього народу. Дуже зворушувала Одарку Пилипівну і вдячність узбеків...» [1, с. 503]. Зауваги про давність традицій підриває авторитет імперської цивілізаційної вишості, яку метрополія штучно утверджувала, віднімаючи історію: Олександр Іванович ніяк не називає кишлак, у якому живе, так само як і сусідній, хоч називає найближчі колгоспи: імені Ахунбабаєва, «Комінтерн».

Попри те, що узбеки є другорядними персонажами, спосіб їх змалювання протистоїть орієнталістському уявленню про однорідність: хоча більшість героїв схильні до мімікрії, роман фіксує і голос опонента: «Не добре то діло вдаватись до докторів, а тим більше до невірних орисів, що їдять свинину й відцуралися навіть свого Іси-ібн-Маріам!.. І тепер, розглядаючи лікаря, старий не міг зійти з дива: чому Аллах згодився дати цій молодій людині таку силу?.. Щоправда, доктор на вигляд не лиха людина, та все ж він належав до невірних, що їм сам шайтан був за спільника!..» [1, с. 517]. Це руйнує традицію превілеювання метрополії представляти підкорених Інших і ставить під сумнів єдиноможливість оцінки опозиції росіяни-узбеки.

Трагізм образу матері лікаря Постолювського у його гуманістичному прочитанні заступає усі інші його аспекти, та все ж оприявимо деякі моменти руйнування імперського дискурсу: материн голос підриває авторитет орієнталістських оцінок узбеків; саме мати налагоджує з останніми приязні стосунки, хоч, на відміну від сина, не знає мови; толерантна до Іншого, мати зберігає національну ідентичність і так чи інакше передає її наступному поколінню, таким чином уповільнюючи асиміляцію. Ігор Качуровський твердив, що образ матері є символом [4, с. 326], зокрема й України: уважний до пацієнтів лікар Постолювський прогледів рак у власної матері.

Захопившись здійсненням цивілізаційної місії імперії, колонізований колонізатор забув про батьківщину, спрямовуючи свої вміння і сили не на розбудову її добробуту, а на піднесення імперії. Саме з погляду цієї перспективи набуває стрункої мотивації фінал роману, дещо пафосний у побутовому прочитанні: «Ми всі в боргу перед нашими батьками й нашою Батьківщиною. Тільки народ може поквитати наші борги. Йому й сплачуймо — він безсмертний» [1, с. 525].

Рідний Переяслав у романі має виразні ознаки ідилічного топосу: це маленький, але стабільний світ родини і близьких, з якого вирушають герої у великий чужий світ. Життя там обмежується найголовнішими реаліями, а люди живуть у органічному зв'язку із своєю землею, предками і природою: «...щоб пригадався тобі наш далекий Переяслав, ті блаженні часи, коли ми наївними підлітками бігали з тобою на Троїцький міст, на Лазанькову леваду, хочу, щоб ти знову почув, як шумить та верба на Броварках, під якою вперше, невміло й боязко, поцілував мене в щоку» [1, с. 556]. Поступове руйнування цього світу у тексті покладено на міграційну політику: вивчившись, молоде покоління не повертається додому, щоб «прислужитись тому ж таки Переяславу» [1, с. 557], його розподіляють у різні краї 1/6 суходолу: і опиняються три вихідці з Переяслава — один в Узбекистані, другий — на Львівщині, а Маруся — на Далекому Сході. Натяк на причину цього міститься і в назві рідного міста: від Переяславської ради ведеться час колоніального стану України.

Утім, найпотужніший засіб антиколоніального спротиву — мова роману. Для представників постколоніальної критики влада метрополії реалізовувалася у замовчуванні Іншого, відбиранні в нього права на самопрезентацію. У романі Бориса Антоненка-Давидовича такого права позбавляються колонізатори: лише з авторових зауваг читач знає, що не лише Ніна Олександрівна, Баранова і Пісочкіна, але й Олександр Іванович, Гордієнко, Ходжаєв, Бабаджанова, Таскіра говорять російською, проте жодне слово цієї *lingua franca* не звучить в тексті. Натомість у ньому зринають слова і цілі фрази узбецькою, даючи голос притлумленому і демонструючи неспроможність будь-якої мови представляти власними засобами іншу культуру, що свідчить про обмеженість знання. Влада письменника над функціонуванням мов стає ніби оберненою стороною влади, що її мали колоніальні господарі. Так письменник не лише боронить для української мови право звучати, а й утверджує її право представляти Інших і серед них колонізатора.

Отже, постколоніальне прочитання роману «За ширмою» пропонує альтернативу інтерпретації твору як арени боротьби соцреалізму з гуманізмом і відкриває глибину авторового бачення національних проблем. Показ нерівноправності народів СРСР, міграційної політики, спрямованої на асиміляцію і денаціоналізацію, і відстоювання права нації плекати власний розвиток дає вагому підставу назвати цей твір — «роман-набат».

Література:

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Твори : У 2 т. / Борис Дмитрович Антоненко-Давидович. — К. : Наукова думка, 1999. — Т. 1 : Повісті і романи. — 744 с.
2. Сичук Т. Б. Типологія художнього осмислення тоталітаризму в антиколоніальній прозі другої половини ХХ століття (романи Р. Іваничука та Г. Гріна). Автореф. ... канд. філол. наук / Тетяна Богданівна Сичук. — Тернопіль, 2007. — 20 с.
3. Іванишин М. В. Дискурс національної ідентичності в українському постколоніальному літературознавстві: історико-літературний аспект. Дис. ... канд. філол. наук / Мирослава Володимирівна Іванишин. — Львів, 2009.
4. Качуровський І. Від «Смерти» — в безсмертя : Борис Антоненко-Давидович та його доробок у ретроспекції часу // Качуровський І. Променисті силуети : Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки / Ігор Качуровський. — К. : ВД «Кієво-Могилянська академія», 2008. — С. 313–327.
5. Костюк Г. Що вгору йде / Григорій Костюк // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : у 3 кн. / упор. В. Яременко, Є. Федоренко. — К. : Рось, 1994. — Кн. 2. — С. 257–268.
6. Мейзерська Т. До питання про орієнтальні наративи в українській літературі ХІХ століття / Тетяна Мейзерська // Re-presence. Відлуння Сходу в українській літературі ХІХ ст. : Збірка наук. статей. — Одеса : Астропринт, 2009. — С. 12–25.
7. Павлишин М. Постколоніальна критика і теорія / Марко Павлишин // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки / за ред. Марії Зубрицької. — Львів : Літопис, 1996. — С. 533.

8. Томпсон Е. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / Ева М. Томпсон ; пер. з англ. М. Корчинська. — К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. — 368 с.
9. Федунь О. Постколоніальна критика в українському літературознавстві / Олександра Федунь // Слово і час. — 2001. — № 10. — С. 10–13.
10. Хамедова О. Роман Б. Антоненка-Давидовича «За ширмою»: рецидиви соцреалістичного канону / Ольга Хамедова // Вісник Донецького університету. — Серія «Гуманітарні науки». — 2008. — Вип. 1. — С. 75–82.
11. Bhabha Homi K. Of mimicry and man: The ambivalence of colonial discourse // Bhabha Homi K. The Location of Culture / Homi K. Bhabha. — London, New York : Routledge, 1994. — P. 85–92.
12. Hyam R. Britain's Imperial Century 1815–1914: A Study of Empire and Expansion / Ronald Hyam. — London : Batsford, 1976. — 135 p.

**The Novel by B. Antonenko-Davydovych «Behind the Screen»:
a Post-Colonial Interpretation**

The article deals with the interpretation of the novel by B. Antonenko-Davydovych «Behind the screen» in the light of post-colonial studies. The analysis of projection of the images of the empire (Russia) and the «colonies» (Ukraine and Uzbekistan) upon the novel's topoi and its system of characters is given. Special attention is paid to the embodiment of anti-colonial resistance in the language of the novel.

УДК 821.161.2-311.6.09

Юлія Волощук (Київ)

**МОДИФІКАЦІЇ ІСТОРИЧНОГО ЖАНРУ
В РОМАННІЙ ПРОЗІ ВОЛОДИМИРА ГЖИЦЬКОГО**

Історичний роман має багату традицію у світовій та українській літературі, тому на сьогодні це один з найбільш досліджених жанрів. Але нова доба проливає світло на низку невирішених теоретичних та історико-літературних проблем. Закономірно, що науковий інтерес до української історичної прози зростає в другій половині ХХ — на початку ХХІ століття, адже в цей період спостерігаємо справжній її ренесанс, оновлення, переформатування жанрових канонів. Український історичний роман став предметом літературознавчого аналізу в монографіях Миколи Сиротюка «Українська історична проза за 40 років» (1958), «Український історичний роман: Проблема історичної та художньої правди» (1962), Василя Чумака «Минуле очима сучасника» (1980), Миколи Ільницького «Людина в історії: Сучасний український історичний роман» (1989), Анатолія Гуляка «Становлення українського історичного роману» (1997) та ін. Окремі міркування про специфіку цього жанру висловлено у працях Леоніда Новиченка «Український радянський роман: Стислий нарис історії жанру» (1976), Зінаїди Голубевої «Нові грані жанру: Сучасний український радянський роман» (1978), Віталія Дончика «Український радянський роман: Рух ідей і форм» (1987). У 2000-х роках з'явилися дисертації, присвячені огляду історичної белетристики, зокрема роману: Івана Братуся «Історико-біографічна проза Оксани Іваненко», Даміра Пешорди «Жанрові модифікації сучасного історичного роману» (2001), Надії Бойко «Українська історична проза другої половини ХІХ ст. (історичні джерела та художній дискурс)», Ігоря Цуркана «Роман Михайла Старицького «Розбійник Кармелюк»: типологія жанру» (2002), Аліси Меншій «Романи Юрія Хорунжого і українська історико-біографічна проза 60–90-х років ХХ ст.» (2003) та ін. У контексті такого зацікавлення історичною белетристикою вважаємо актуальним звернення до романів «Опришки» (1933, 1962) та «Кармалюк» (1971) Володимира Гжицького, які все ще залишаються на периферії літературознавчих студій.

Володимирові Гжицькому (1895–1973) випало творити в добу жорстоких утисків і водночас небувалого розквіту жанрових форм та стилів української літератури. Прижиттєва